

Зарқын Тайшыбай,
Қазақстанның еңбек сінірген қайраткері

Атты сынасан, Абайша сына

Абайтанудың қазіргі көкейкесті мәселелерінің бір парасы – ақын өлеңдерінің мәтіннамасына байланысты байыбын таппаған тұстары. Автордың түпнұсқалық қолжазбасы сақталмадықтан, бұл мәселенің шешіліу қурделі болуы – заңдылық. Біздің ойымызша, Абай шығармаларының мәтіннамасы мен ақынның шығармашылық шеберханасы арасында үзілмес байланыс бар. Демек, қазір жарық көріп жүрген шығармалардың мәтінін қалың оқырманға белгісіз, ертеректе жиналышп, ғылым иглігіне қосылмаған нұсқалармен салыстыра зерттеу жемісті болар еді.

Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармалары қатарында «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ...» және «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын екі өлеңі де ғылым үшін аса қымбат нұсқалар. Бұл өлеңдер 1897 жылы Қазанда басылып шыққан «Князь білән Зағида» деген қиссаның мәтінінен табылған. «Кітапты бастыруши Бектұрган Сиқымбайұлы, өлең етуші – Жанұзак ақын» деп көрсетілген. Бұл нұсқаларды ғылыми айналымға енгізген көрнекті баспасөз және әдебиет тарихшысы Үшкөлтай Сұбханбердина, мәтіндерді талдап, түсінік берген профессор Мекемтас Мырзахметов. Қисса тініне жымдастырыла қосылып, басты кейіпкерлер Князь деген жігіт пен Зағипа деген қыздың жұмбақ айтысы түрінде тұтас берілген бұл екі өлеңнің авторы қазақ ақыны Абай екені айттылмайды. «Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жана жолдар» қосуы мұнда жиі кездеседі».

М.Мырзахметов Абайдың шығармаларының қиссаға қосылғанда едәуір өзгеріске ұшырауына байланысты былай деп жазады: «...Сиқымбайұлының Абай өлеңінің гармониясын бұзып, өзінше омбылап жүруіне, өлең жолдарын қебірек ауыстыруына қарағанда бұл екі өлең кітап авторының қолына ел аузынан, бірденбірге жеткен тәрізді». Бұл пікірдің негізсіз емес екендігін айта отырып, толық келіспейтін де жайымыз бар. Мәселенің басын ашу үшін қиссаға қосылып басылған нұсқа мен өзімізге мәлім нұсқаны салыстыра отырып, теренірек зерттеу қажет. Сондаға ақынның көзі тірісінде кітап болып, жүртқа тараған бұл екі шығарманың қадіріне жетуге болады.

Әдетте, әр уақытта басылған нұсқалардағы айырмашылықтар туралы сөз еткенде көшіруші немесе бастыруши айыпты болып жүреді. Абайдың өз қолымен жазып қалдырған, түзеген, мінеген қолтаңбасы жоқ екені, Абайдың ақындық лабораториясының ерекшеліктері еске алынбайды. Демек, бұрынғы және қазіргі нұсқаларды салыстыра бағалағанда, бірыңғай бастыруышыны жазғырмай, бастыруышының қолында болған нұсқаның да қасиеттерін, өлеңдік үздік өрнектерін де байқап, ескеріп отырған жөн.

Біздің салыстыра зерттеуіміз осы бағытта. Қиссадағы «Сынағандағы аттың сыны» деген тақырыппен басылған нұсқаны «Қиссада», ал 1995 жылғы академиялық жинақтағы өлеңді «Жинақта» деп алдық. Сонымен:

Қиссада: «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ».

Жинақта: «Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ».

Буын саны түгел, тек «ты» жалғауы жинақта «мойынды» болып қосылған. Өлеңдік қасиеті бұзылмағандықтан, бастыруышы өзгерктен жағдайың өзінде кешіріммен қаруаға әбден болады.

Қиссада: «Шығынқы ауыз-омыртқасы жалы майда, Үзіліп ойдық желкे тұрса сағақ».

Жинақта: «Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желке үңірейген болса сағақ».

Әрине, қиссадағы сурет солғындау. Бірақ, «сағағынан үзілген» тіркес те осал емес, «үңірейген сағақтың» бейнелілігі күштірек болса да, ұғымға киындау. Көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхаметханов та «Ой желке, үңірейген болса сағақ» деген жолға құдік келтіреді. Құдік келтіреді де, Сәдуақас Шормановтың нұсқасымен келісе отырып, осы жол: «...Үзіліп ойдық желке, тұрса сағақ» түрінде өлеңнің бойында, өз орнында тұр деп санайды. Демек, біздің топшылауымыз негізсіз емес.

Біраз шегініс жасап, Абай өлеңдерін жазып алған Сәдуақас Шорманов және оның қолжазбасы туралы мағлұмат бере кетсек артық емес. Әрине, бұл – Абай шығармаларының текстологиясы жөніндегі пікірімізді дәлелдейтін бірден-бір дәлел деген сөз болмаса керек.

Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов жанжақты білімді, шығыс-батыс әдебиеті мен мәдениетін жақсы білетін, қазақ әдебиетінің қадір-қасиетіне жетік маман десе болғандай тұлға екеніне академик Әлкей Марғұлан күәлік етеді. Әлекенің көрсетуіне қарағанда, Абайдың тұрғыласы әрі жақсы таныс, құдандалы азамат Сәдуақас Шорманов Абай өлеңдерін ерте бастан-ақ жазып алған, жинаап жүрген.

Сол Сәдуақас Петербургке бір барған сапарында, 1897 жылы Абай өлеңдері жазылған дәптерді «Петербург университетінің профессоры, шығыс танушы, қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым П.М.Мелиоранскийге сыйға тартқан. Қазір (1963 ж. – З.Т.) бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада академик А.Н.Самойловичтің архивінде сақтаулы тұр». Әлекен С.Шорманов қолжазбаларына, ол жинаған Абай өлеңдерінің мәтіні дұрыстығына кепіл бере жазған. «Сәдуақастың жазбаларында Абайдың 17 өлеңі бар. Жалпы көлемі – 576 жол». Солардың ішінде біз қарастырып, тексеріп отырған екі өлең бар.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылардың көз жеткізуіне қарағанда «Сәдуақас қолжазбасындағы Абай өлеңдерін жинақтарда басылған нұсқаларымен салыстырғанда, ақын сөздерінің көпшілігі Сәдуақас қолжазбасында дәл беріліп, дұрыс жазылғаны анық байқалады». Орайы келгенде айта кетейік, Сәдуақас Шорманов жазбаларын көпкө мәлім Мұрсейіт қолжазбаларынан мүлде болек нұсқа ретінде дербес қарастыру қажет. Әлкей Марғұлан абыз: «...Абай өлеңдерінің бірінші рет топталған қолжазба жинағын Садуақас тізбегі деуге болады. Тегінде, мұны бірінші рет тізген Жұсіп ақын Көпейұлы, ал Садуақас оларды өз дәптеріне содан көшіріп жазған» деп нақтылай түседі. Сондықтан да, Абай өлеңінің бір ғана жолының екі нұсқасы жөніндегі пікірлерімізді тиянақтау үшін С.Шорманов (1854-1927) қолжазбасына жүгіндік. Және онымыз нәтижесіз де емес. Тағы бір мысал мынадай:

Киссада: «Жығылмай һәм сүрінбей жүрсе көсем, Иек қағып белдеуде тұрса әсем».

Жинақта: «Тығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем, Иек қағып еліріп басса әсем».

Бірінші нұсқасында аттың «жығылып-сүрінбей» көсем жүруі туралы айттылады. Екі сөздің арасындағы дефистің орнына «һәм» шылауының қосылуына қарай, екінші нұсқада мүлде басқа мағына пайда болған.

«Тығылмай» деген сөздің мағынасы ашық. «Бүгежектемей, босаңсымай, тіпті қатар келе жатқан екінші атқа «тығылмай», «сүйкенбей» дербес, кербез басып еркін жүруі деп түсінеміз. Осындағы көсем жүрісті аттың тұрпаты көзінізге елестейді. Бұл жерде жинақтағы нұсқаның мәні айқын, сәні көркем.

Тағы бір ескерте кетерлік теңеу – «басса көсем» тіркесіне қатысты. 1909 жылғы алғашқы кітаптан бастап, 1995 жылғы академиялық жинақта дейін «Тығылмай, әм сүрінбей жүрдек көсем, Иек қағып, еліріп жүрсе әсем» болып келгені мәлім. Мұндағы «жүрдек көсем» тіркесінде ең болмаса жүрдектен кейін үтір қойылса, жақсы ат әрі жүрдек, әрі көсем деген мағына берер еді. Бірақ, «жүрдек» сөзі «көсемге» синоним бола алмайды. Қүшайткіш шырай тұлғасындағы сын есім деп қабылдасақ қысынға келеді. «Жүрсе әсемнің» кемшілігі жоқ, тек бірінші жолдағы «жүрдекке» қарап, қайталанып

келген селкемдік деп қабылдауға болар. Осы жағдайды байқаған құрастырушылар Сәдуақас нұсқасын текстергенде: «Тығылмай, әм сүрінбей жүрсе көсем, Иек қағып, еліріп басса әсем» еkenін тапқан.

Бас-аяғы жұмыр, сурет кестесі келісті осы екі жол жинаққа енгізілген. Абай өлеңінің асыл нұсқасы қалпына келген. «Әсем басу» атқа жарасымды еkenі де (Жүсекеңнің мақамымен: «Сұржекей, әсем басып, елендейсің!») айтылатыны ескерілген.

Қиссада: «Салпы ерін, теке мұрын, ұзын тісті, Қабырғалы, жоталы болса күшті. Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы, Бүркіттей тоят алған салқы төсті».

Жинақта: «Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті, , Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы, Тояттаған бүркіттей салқы төсті».

Жинақтағы нұсқаның инверсиясы айқын, төгіліп тұрғаны рас. Бірак, қиссадағы: «Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы, Бүркіттей тоят алған салқы төсті» деген жолдардың да кемдігі көрінбейді. Абайдың өз қолынан шыққан десек те олқы емес. Әсіресе, «бүркіттей тоят алған» деген тенеудің дәлдігі, ұғымға жеңілдігі қызықтырады.

Қиссада: «Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ, Шынтағы қабыргадан тұрса аулак. Жер соғар бауыр сіңірі әлді келіп, Жауырын етсіз бітсе, тақтайдай-ақ».

Жинақта: «Жуан, тақыр бақайлар, жұмыр тұяқ, , Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік, Жауырыны етсіз, жалпақ, тақтайдай-ақ».

Қиссадағы «жуан сіңір бақайлар» жинақта «жуан, тақыр бақайлар» болып аудиесуина да назар аударарлық жайлар баршылық. Бақайдың жуан болуы екі нұсқаға да тән. Біріншісінде, бақайлардың «жуан сіңірлі» болып келуі қуатталады. Бұл занды. Малдың бақайы көрініп тұрмайды, сіңірі жуан болса – әлділіктің белгісі. Ал, жинақта бұл тенеу мүлде басқаша реңкке бөленген. Мұнда бақайлар әрі жуан, әрі тақыр болуы шарт сияқты.

Байыптағ қарасақ, бақайдың жуандығы ма, әлде бақай сіңірлерінің жуандығы ма? Әңгіме неде? Әрі бақайдың тақырлығы деген нені білдіреді? Түсініксіздеу емес пе? Әлбетте, поэзия проза емес, ғылым емес – бейнемен, өрнекпен кестеленетін сөз өнері еkenіне дау жоқ. Дегенмен, қиссадағы «сіңірі жуан бақайды», «тақыр бақайдан» құндырақ көретінімізді жасырмаймыз.

«Сонда Абайдың сөз өрнегін басқа біреу жөндең жіберген бе?» деген сауал да тууы мүмкін. Біздің жауабымыз: екеуі де – Абай нұсқасы, екі тұпнұсқа. Біреуі – алғашқысы, екіншісі – ақынның редакциясы болуы мүмкін. Әрине, бұл байламға біз тек «бақай» төңірегіндегі ізденіспен ғана келіп отырғамыз жоқ. Әрі қарай талдайық.

Қиссада: «Тар мықын, талғақ жая, қалбағайлар, Алды-арты бірдей келсе ерге жайлар...».

Жинақта: «Кең сауырлы, тар мықын, талғақ жая, ».

Қиссадағы «Тар мықын, талғақ жая...» қандай әдемі. Қатаң «Т» әрпінен басталатын екі сын есім, бірін-бірі күштітіп, тасқа қашағандай айқын, дәп-дәл сурет құраған. Естілуі қандай әсерлі. «Кең сауырлы, тар мықым...» да осал емес. Сөйтсі де, «Тар мықын, талғақ жаяға» жетпей жатқанын мойында масқа шара жоқ.

«Абай тілінің сөздігінде» «жалбағайлар» сөзіне «мықын сүйегі шығыңқы» деген түсінік беріліпті. Ал, «талғақ» деген сөз жоқ. Егер осы біз талдан отырған жолды Абайдың өзіне қайтарсақ, ақынның сөздік қорына тағы бір қазақ сөзі қосылар еді. Қазіргі қолданыста жоқ, көнерген сөз ретінде лексикамызда болмағандықтан, бұл «талғаққа» біз де түсінік бере алмадық. Сондай-ақ, жинақтағы нұсқада аттың жаясының сыны туралы айтылмайды. Олай болса, Абай ақынға біреу сырттан сөз қосыпты дегеннен гөрі, әуелде бар сөз кейін белгісіз себептермен қысқарып қалған десек қисыны келетіндей.

Мұның екінші бір мысалы ретінде кейбір жинақта жоқ, қиссада бар мына сынды да ұсынуға болады: «Балтыры болса жуан, шақпақ етті, Санды келсе, дөңгелек болса көтті. Жүні қысқа, бауыры болса жазық, Арты талтақ, ұмалы, үлпершекті».

Жинақта: «Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті, Өзі санды, дөңгелек келсе көтті. Сырты қысқа, бауыры жазық келіп, Арты талтақ, ұмасы үлпершекті». Екі нұсқада едәүір

алшақтың байқалады. Жинақта аттың балтыры қандай болуы керектігі мүлде айтылмайды. Оның орнына «Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті» деген жол жазылған.

Қиссада: «Жұні қысқа, бауыры болса жазық» деген әбден-ақ түсінікті сурет жинақта «сырты қысқа (?)» түрінде берілген. Жақсы аттың тықыр жұні құндыздай жылтырап тұратыны, қазанаттың, қойторының жұндес, бауыр жұні сабалақ келетінін әр қазақ біледі. Ал, «сырты қысқа» деген не мағына береді? Ненің «сырты қысқа?» Аттың тұрқы ма? Жоқ. Жылқыны мактағанда «есік пен төрдей» деп көсле сөйлемеуші ме еді атам қазақ. Бәйге аты болса «қаршығадай ғана шапеті, ықшам, жеңіл жылқы» деуші еді. Және де Абай аттың тұрқы ұзын-қысқалығын білдіру үшін қайдағы бір «сырты қысқа» деген сөзді қолдана ма? Егер, тіпті, «сыртқы жұні қысқа» дегенді айтқысы келсе де, «сырты қысқа» деген екіүшты мағыналы сөз таңдай ма?

Осы орайда, Абайдың Көкбайға айтты деген бір әңгімесі де бар: Көкбай ақын «Сабалак» дастанын Абайға таныстырғанда, «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлак» өлеңінде сипатталған атты Абылай жырына кіргізбек болып сұрағанда: «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой», деп, өзі суреттеген аттың сынына көнілі толмаған. Яғни, тұрқы қысқа, жеңіл ат емес дегені. Демек, қиссадағы «жұні қысқа» деген тіркес өз орнын тапса екендейміз. Тағы осы «жұн» туралы мынадай бір мысал ойға оралады. «Жаз» өлеңінде «Дала уәләяты» газетіне басылған нұсқасында «Шалғыннан жұні қылтылдап» деген жол абайтанушылар тарапынан бірталай талас тудырып, ақыры «шалғыннан жоны қылтылдап» болып басылып кетті. Осы кітапта бұл туралы пікірімізді білдірдік.

Қиссада: «Арты талтақ, ұмалы, ұлпершекті» болып басылған жол, **жинақта:** «Арты талтақ, ұмасы ұлпершекті» түрінде беріліп жүр. Үңіле қараған адам жинақтағы: «ұлпершекті, майлы ұманы» көзге елестетеді. Жылқының ұлпершегі ұмасының майы емес, ең алғашқы қазының, телшіктің майы. Ұмада май болады, оны мақтаймын, деп естіген емеспіз. Олай болса, қиссадағы «ұмалы, ұлпершекті» деген сөздер үтір арқылы, сөйлемнің бірыңғай мүшелері түрінде берілгені дұрыс көрінеді. Ал, «ұмасы ұлпершекті» деген тіркес жете назар аударылмағандықтан кеткен селкемдік қана.

Қиссада: «Жұп-жуан шідерлігі, бота тірсек, Бір атты дәл осындаған мініп жүрсек, Төңкеріп екі көзін тостағандай, Жуас болса, белдеуде байлап қойып».

Жинақта: «Шідерлігі жуандай, бота тірсек, Бейне жел тынышты, екпінді мініп жүрсек, Екі көзін төңкеріп, қабырғалап, Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек».

Бұл шумақтың екі нұсқасының айырмашылығы анадайдан көрінеді. «Жұп-жуан» мен «жуандай» екеуі де бота тірсекке қатысты болғанымен, «жуандайдың» сырпайы екендігі дәйекті. «Жұп-жуан» тіпті, поэзия атаулыдан алыс, дөңбектей дөрекі сын есім. Жинақтағы екінші жолда автор ойы шашыраңқы. «Бейне жел» мен «екпіндінің» біреуі қалса да, аттың аяғын жеңіл басатынына иланасың. Ал, «тынышты» – үсті жайлы жылқы деген мағынада қолданылған. Ұйқасындағы ақаулар, буын санының артықтығы – автор мәтініне бөгде қол араласқанының дәлелі.

Қиссадағы «Төңкеріп екі көзін тостағандай» деген сурет жинақтағы «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» дегенге есе бермейді. Бірақ, мәтінде бар сөздерді ескермеуге хақымыз жоқ, «Төңкеріп екі көзін» дегеннен кейін, сол екі көздің «тостағандай» екендігін айту артық болғандықтан, бұл жолдың «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» деп автор-акын аттың кербезденіп, бүйіріне қабырғалап қарайтын суретін берген. Сонда белдеуде «Екі көзін төңкеріп, қабырғасына қарап қойып, тыныш тұруы» аттың жақсылығының тағы бір белгісі екен. Бұл теңеу қиссадағы «Жуас болса белдеуде байлап қойыптан» әлдеқайда қуатты. Заты «жуас» ат көп, бірақ, олардың бәрі жақсы ат емес. Аттың байлауда тыныш тұруы тәртібінің, тәрбиесінің жақсылығы, дегенмен, жуастығының дәлелі бола алмайды. Ал «байлап қойып» дегендеге не мағына, не үйқас жоқ.

Қиссадағы «Алшысынан тымақты кигізгендей, Шадландырып жігітті құлгізгендей» деген адасып жүрген екі жолды талдауға уақыт шығын етпесек те болар. Өйткені, жинақтағы «Аяны тымақты алшы кигізгендей, Кісіні болбол қағып жүргізгендей. Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс, Ыза қылдың қолыма бір тигізбей» деген шумақтың төрт

құбыласы түгел, үлкен шабыт үстінде құйылған асқақ поэзия екенине бас иеміз. Өлеңнің ең соңғы түйіні, «Шоқпардай кекілінен», «қамыс құлағынан» бастап суреттелген жақсы аттың ер жігітке арман болған қасиеті осындай аяны мен желісі-ақ шығар. Қиссада Абай аңсаған жақсы аттың сынын толықтыра түсетін тағы бір шумақ бар. Дене бітімі, мінез-құлқы, жүрісі суреттелеген аттың түсі қандай болу керек? Ақын мұны ескермей кете ала ма?

«Қардан ақ, мақпалдан қара болса, Әдемі мінген сайын жарau болса, Сат десе, мың тілләға сатпас едім, Қимайтын достым келіп қаламаса» деген шумақта жақсы аттың бәсінің қаншалықты қымбат екендігін айғақтайды.

Бұл шумақ жөнінде жинақты құрастыруышылар ештеңе айтпайды. Оның есесіне «Абай» журналында басылған қиссадағы нұсқаға: «Бұл шумақ, сөз жок, қисса авторының қоспасы, өйткені, бұл өлеңнің қарпылмаған ырғағы мен үйлесімінен көрініп тұр» деген кесімді түсінік берілген. Яғни, «бұл жолдар Абай ақындығына жат» деген сөз. Біз мұндай пікірге келісе алмаймыз. Өзгесін былай қойғанда: «Сат десе, мың тіллаға сатпас едім, Қимайтын достым келіп қаламаса» деп ағынан жарылса, Абайдың авторлығына жат бола ма? «Қарпылмаған ырғақ пен үйлесім» дегенде сыншы бірінші жолдың бір буыны жетпей, ақсап тұрғанын көрсетсе керек. Кім біледі, тұпнұсқасындағы «әппақ» деген сөз ақ болып «түзетіліп» кетті ме екен? Сонда бұл жол: «Қардан әппақ, мақпалдан қара болса...» түрінде берілсе, 11 буыны түгел, әдемі тіркес, жарасымды теңеу болып шығар еді.

Осылайша, «Шоқпардай кекілі бардың» біз көріп жүрген нұсқасы, ақтық, толық мәтін емес-ау» деген тұжырым жасаймыз. 1995 жылғы академиялық жинақты құрастыруышылар тарапынан: «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлак» өлеңінде әлі де текстологиялық талдау жасап, анықтауды қажет ететін сөздер бар» деген ой айтылуы да тегін емес. Біздің ізденісіміз де сол міндеттің атқарылуына аз да болса себін тигізсе деп, бұл өлеңді түсіну, игеру мақсатындағы талпынысымыз осы арнада...

// Орталық Қазақстан.- 2020.- 9 маусым